

Надія Коцур
(Переяслав-Хмельницький)

**ЄВГЕНІКА В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ-ГІГІЄНІСТІВ (20–30-і рр. ХХ ст.)**

У статті висвітлюються євгенічні погляди та ідеї українських учених-гігієністів у 20–30-і рр. ХХ ст. та їхнє значення в процесі відтворення здоров'я і збереження повноцінного генофонду популяції.

З'ясовано, що батьком євгенічного вчення був англійський біолог Френсіс Гальтон (1822–1911), який і дав їй назву – євгеніка, маючи на увазі поліпшення спадкових ознак майбутніх поколінь.

Проаналізовано наукові праці, присвячені євгеніці, учених-гігієністів Б. І. Матюшенка, О. В. Корчака-Чепурківського, В. Я. Підгаєцького, С. А. Томіліна.

У наукових працях Б. І. Матюшенка євгеніка розглядається як наука про спадкові «батьківські» якості людського організму. Дослідник висвітлює вплив епідемій, голоду, воєн, соціальних хвороб на репродуктивне здоров'я людини та погіршення спадкових якостей майбутніх поколінь. Перу Б. І. Матюшенка належать статті про євгенічні поради особам, які вступають у шлюб, а також одруженням, кого цікавлять питання статевого життя, безплідності, різноманітних вад організму.

О. В. Корчак-Чепурківський у своїх публікаціях звертав увагу на проблему смертності, вивченням якої повинна зайнятися молода на той час наука – біологічна соціологія, або расова гігієна та її прикладна галузь – євгеніка, завданням якої є пошук шляхів поліпшення генофонду населення.

Питання євгеніки знайшли відображення в низці публікацій вченого-гігієніста В. Я. Підгаєцького, який теоретично обґрунтовував окремі аспекти євгеніки та медичної генетики. Його ідеалом, як свідчать наукові праці, була фізично здорова людина, захищена від шкідливих впливів урбанізованої цивілізації. Така людина, на думку В. Я. Підгаєцького, повинна бути гармонійно розвиненою як у фізичному, так і інтелектуальному плані.

Євгенічні ідеї в Україні висловлював учений-гігієніст С. А. Томілін. Проблема спадковості вчений розглядав у руслі соціальної гігієни. У своїх дослідженнях розкривав вплив соціальних чинників на здоров'я і репродуктивні функції людини, її біологічну спадщину та передачу її наступному поколінню.

Ключові слова: євгеніка, медична генетика, Ф. Гальтон, Б. І. Матюшенко, О. В. Корчак-Чепурківський, В. Я. Підгаєцький, С. А. Томілін.

Упродовж останніх років в Україні спостерігається демографічна криза, яка проявляється депопуляцією населення. Зниження середньої тривалості життя, від'ємний приріст населення, погіршення здоров'я людей і зростання захворюваності та смертності – всі ці показники негативно позначаються на процесі відтворення здоров'я та забезпеченні повноцінного генетичного фонду нації, суспільства. Ці питання особливо значимі при розробці програм планування сім'ї, репродуктивного здоров'я, медико-генетичного консультування.

Одним із генетичних напрямів у медицині є євгенічні течії, інтерес до яких періодично зростає у різних країнах. Батьком євгенічного вчення був англійський біолог Френсіс Гальтон (1822–1911), який і дав їй назву – євгеніка, маючи на увазі поліпшення спадкових ознак майбутніх поколінь. Перші його теорії були представлені в 1865 році у статті «Спадковий талант і характер» («Hereditary Talent and Character»), більш детально розроблені в книзі «Успадкування таланту» («Hereditary Genius», 1869). Таким чином, Ф. Гальтон сформував перші принципи нової науки і визначив євгеніку як «науку, що займається всіма факторами, які поліпшують вроджені якості раси». При цьому він доводив, що нащадки з кожним наступним поколінням успадковують все менше ознак своїх предків, що людина, як біологічний вид постійно переживає процес виродження та згасання [11, с. 29]. Він вважав раси людини нерівноцінними і вбачав шляхи поліпшення людей у заохоченні або обмеженні певних шлюбів (тому євгеніку ще називали расовою гігієною). Ці помилкові погляди Ф. Гальтона нерідко використовували реакціонери й расисти для виправдання національної дискредитації, зокрема фашисти в 20–40-х роках ХХ ст. із метою виправдання віроломних війн, а то й знищення цілих народів, яких нацисти відносили до «нижчих рас». Проте розвиток медичної генетики спростував

уявлення про генетичну зумовленість інтелектуальної вищості одних народів над іншими і показав, що відмінність людей залежить не лише від їхніх спадкових задатків, а й від умов життя, виховання, у т. ч. природо-кліматичних, соціально-економічних та інших умов [19, с. 70].

В Україні до питань евгеніки зверталися вчені-лікарі ще в 20-і рр. ХХ ст. Їх евгенічні поради особливо актуальні в сучасних умовах демографічної кризи та військових подій на сході України. Саме тому слід проаналізувати наукові розвідки учених-гігієністів 20–30-х рр. ХХ ст.

Метою статті є аналіз і узагальнення джерел з питань евгеніки в наукових дослідженнях українських учених-гігієністів у 20–30-і рр. ХХ ст.

У сучасній історіографії питанню формування та впровадження евгенічних ідей в Україні присвячена низка оглядових, історико-наукових публікацій. Серед них особливо вагоме місце посідають публікації О. В. Романця [17; 18; 19]. У спеціальній історіографічній праці «Євгеніка в 20-х роках ХХ ст. в Україні», опублікованій в науковому журналі «Наука та наукознавство», автором висвітлено евгенічні погляди в працях вітчизняних учених та науковців-медиків у 20-х роках ХХ ст., показано вплив цих ідей на формування в Україні закладів медико-генетичного спрямування, розвиток профілактичної медицини. Дослідник підкреслює, що евгеніка в Україні впроваджувалася переважно у вигляді соціальної гігієни та створювала передумови для розвитку медичної генетики. Окремі її аспекти у вигляді медичної генетики мали вагомий вплив на подальший розвиток біоетики, санітарії та гігієни, профілактичної медицини, медико-генетичного консультування [19].

Серед історіографічних праць, присвячених зазначеній науковій проблематиці, слід відмітити наукові розвідки Я. В. Ганіткевича [1; 2], Л. П. Товкун [20], О. М. Миздренко [11], Н. І. Коцур [6-9], В. Т. Нековаля [12], Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, І. М. Трахтенберга [10], О. М. Ціборовського [24] та ін. Водночас в українській історіографії не проведено ґрунтовного аналізу й узагальнення праць учених-гігієністів 20–30-х рр. ХХ ст., присвячених евгеніці.

Слід відзначити, що саме в 20–30-і рр. ХХ ст. евгеніка в Україні стала поштовхом для розвитку соціальної гігієни, об'єктом дослідження якої був комплекс медико-соціальних проблем, пов'язаних з епідеміями, голодом, наслідками війни, незадовільними умовами життя і праці, та медичної генетики, об'єктом дослідження якої найперше стали неврологічні та психічні захворювання. У результаті діяльності вітчизняних науковців і медиків було розпочато формування нової системи медичного обслуговування натомістьземської медицини [19, с. 70]. Досліджуючи соціально-медичні проблеми та їхній вплив на показники демографії в цей період, вчені-гігієністи Б. І. Матюшенко, В. Я. Підгаєцький, С. А. Томілін, О. В. Корчак-Чепурківський почали звертатися до питань евгеніки.

Особливо значимими були евгенічні погляди Бориса Івановича Матюшенка (1883–1944) – видатного українського лікаря-гігієніста, директора департаменту здоров'я в Українській Державі (1918), професора гігієни Українського вільного університету в Празі, голови закордонного бюро Українського Червоного Хреста, організатора і голови Спілки українських лікарів у Чехословаччині, редактора журналу «Український медичний вісник», дійсного члена НТШ, члена Українського наукового інституту в Берліні, автора низки наукових праць і термінологічних матеріалів. Учений опублікував перший український підручник для вищої школи – «Соціальна гігієна» (Прага, 1924), низку наукових праць із гігієни, охорони здоров'я та евгеніки в українських і чеських журналах. На превеликий жаль, наукова спадщина Б. І. Матюшенка розкидана у різних діаспорних виданнях, до сих пір недоступна науковцям України, так і не дочекалася глибокого і ґрунтовного аналізу, належного відображення в історії української медицини [8, с. 122; 1, с. 80].

У працях Б. І. Матюшенка звучить глибока стурбованість станом здоров'я українського народу, збереженням кращих властивостей його генофонду. Вчений висловлював думку про те, що генеративні властивості людини залежать від соціально-політичних факторів: епідемій, воєн, голоду. Його праці присвячені аналізу впливу цих явищ на демографічні показники, селекцію в людській популяції. Він використовував поняття контраселекції, до якої відносив вимирання внаслідок важких умов існування інтелігенції, «в якій можна передбачити відносно гарні спадкові якості», загибель чоловіків під час воєн тощо. Вважав, що висока смертність українського народу в 20-і рр. ХХ ст., поширення туберкульозу, алкоголізму, венеричних захворювань спричинили погіршення «біологічного фонду» і прогнозував погіршення «якостей наступних поколінь» [19, с. 77]. Одна з праць Б. І. Матюшенка так і називається – «Зміни здоров'я українського народу в останнє десятиліття» (1924), в якій автор відзначає позитивну динаміку народжуваності, зокрема високий коефіцієнт щорічного приросту населення, високу народжуваність, відносно невисоку дитячу смертність. Приводить таблиці, з яких видно, що в 1912 р. Україна займала третє місце серед 18 країн за народжуваністю та перше місце за приростом (20,7 на 1000 населення). Наводить антропометричні дані для 13 народів, із яких дізнаємося, що українці займали 4-те місце за ростом чоловіків (169,9 см) та друге за окружністю грудей (88,3 см). Відзначає, що в Україні була середня інтенсивність поширення туберкульозу, венеричних захворювань, вживання алкоголю та робить висновок, що до 1914 року «наш народ був одним із здоровіших і міцніших народів світу». Далі Б. І. Матюшенко пише: «З того часу український народ підпав цілій масі руйнуючих його здоров'ю впливів. Всі три апокаліптичні «їзди смерті» – війна, епідемії і голод – і поодинці, і разом нищили впродовж останнього десятиліття, а почасти нищать й далі, живі сили українського населення». Автор приводить доступні дані про втрати воїнів і цивільного населення внаслідок військових подій, смертність від епідемій, туберкульозу, загрозливе поширення венеричних недуг, втрати від громадянської війни. Б. І. Матюшенко аналізує в цій праці також втрати народу від голоду 1921–1922 років, приводить деякі маловідомі цифрові дані [1, с. 80–81].

Досліджуючи приріст населення у різних групах, зокрема серед інтелігенції, Б. І. Матюшенко приводить статистичні дані про кількість дітей у сім'ях лікарів (1,9), адвокатів (2,0), банкірів (2,2), робітників-металістів (2,8), некваліфікованих робітників (3,4). Наведені ним дані про 400 одружених українських інтелігентів, які беруть активну участь у громадському житті, серед яких 200 осіб проживають на українській території та 200 – в еміграції. Автор зазначає, що в УРСР на 1 подружжя припадало 1,44 дитини, на західних землях – 1,97 (мабуть за рахунок багатодітних родин священиків), в еміграції – 1,24. З цього приводу робить висновок, що «українська інтелігенція має мінімальний коефіцієнт приросту і в цьому відношенні значно відстає від загальновідомої високої плідності широкого загалу нашого селянського населення». Водночас саме в інтелігенції вбачав кращі спадкові якості [1, с. 81; 8, с. 123].

Якщо німецькі фашисти і деякі вчені надавали евгеніці елементів расизму, зачисляли народи до різних рас і розглядали евгеніку в плані збереження та покращення «вищої раси», то Б. І. Матюшенко пише про евгеніку як науку про спадкові «батьківські» якості людського організму. «Лише недавно евгеніка і зв'язані з нею дисципліни розпочали в західних країнах Європи й особливо в Америці – систематично студіювати спадкові якості індивідуумів, родин, груп і народів, і щороку ці дослідження стають успішнішими. Отже, для оцінки здоров'я певного населення слід розглядати не лише фактори, що впливають – добре чи погано на здоров'я нині живучої генерації, але й ті чинники, що впливають – кількісно чи якісно – на генеративний процес і можуть відбиватися на властивостях майбутніх генерацій. Водночас із дослідженням загально-гігієнічних умов життя народу, залежних від форм і ступеня розвитку його культури і соціально-економічного устрою, ми мусимо звертати особливу увагу на ті чинники, що

можуть ушкоджувати спадкові якості індивідуумів, а в масовому масштабі – ушкоджувати генеративні властивості цілого народу» [8, с. 124]. Отже, вже тоді Б. І. Матюшенко чи не першим ставив питання про збереження генофонду нації.

Перу Б. І. Матюшенка належить стаття про медико-генетичні консультації «Євгенічні поради та їх організація», котра вийшла друком у 1931 році у Львові в «Лікарському віснику» [19, с. 77]. У праці вчений зазначає, що одним зі способів можливого зменшення числа дефективних нащадків є так звані «євгенічні подружні поради». До них він відносить цілий комплекс оздоровчої і соціальної політики, до складу якої включає консультації стосовно здоров'я для дорослих упродовж усього активного життя, пропонує добровільні лікарські огляди перед шлюбом і обґрунтовує їх необхідність, наводить приклади з інших країн світу, де забороняються шлюби з особами, хворими на венеричні хвороби, туберкульоз, психічні розлади. Такі консультації, на думку Б. І. Матюшенка, мали б давати безплатні рекомендації особам, які вступають у шлюб, а також одруженим, кого цікавлять питання статевого життя, безплідності, різноманітних вад організму. Лікарі цих консультацій повинні добре знати євгеніку, мати знання з питань соціальної гігієни, сексології і психіатрії, працювати в тісному зв'язку з іншими спеціалістами. Важливим завданням таких консультацій Б. І. Матюшенко вважав популяризацію і широку пропаганду медичних знань, санітарно-просвітницьку роботу. Одна така євгенічна консультація була створена Українським лікарським товариством ще в 1931 р. [1, с. 81]. По-суті, Борис Матюшенко більше 80 років тому поставив питання про необхідність створення тих закладів, які набули поширення в роки незалежності України у вигляді медико-генетичних консультацій. Пріоритет українського вченого в цьому питанні замовчувався і досі не відзначений.

У своїх працях Б. І. Матюшенко надавав великого значення дії на організм чинників зовнішнього середовища. Зокрема, в праці про спадковість туберкульозу він, наголошуючи на значенні спадкових чинників, підкреслює роль найрізноманітніших факторів навколишнього середовища. При розгляді спадковості туберкульозу слід мати на «увазі перехід від батьків до нащадків не самої хвороби як такої, а певної до неї схильності, певної диспозиції, яка в свою чергу являється одним із проявів певної особливої тілесної конституції», – зазначав Б. І. Матюшенко. Під останнім терміном він розумів «суму всіх як анатомічних, так і функціональних властивостей та здібностей тим або іншим способом реагувати на різні зовнішні впливи». Б. І. Матюшенко розвивав концепцію захворювання туберкульозом, за якою «принаймні серед мешканців більших європейських міст кожен ще до досягнення дорослого віку має туберкульозну інфекцію, вродженого імунітету проти туберкульозу немає жодна людина, жоден народ, жодна раса». Він наголошував, що боротьба з туберкульозом повинна включати клінічні, соціально-гігієнічні та євгенічні методи і заходи [8, с. 125]. Ці поради сьогодні цінні в проведенні соціальної профілактики туберкульозу.

Цікава й оригінальна праця Б. І. Матюшенка «Проблеми старіння та відмолодження в світлі сучасних біологічних дослідів», з якою він виступив на 11-му з'їзді українських лікарів і природників у Львові (1928). За словами автора, «якщо означити вік організму по швидкості зросту, то виявляється, що в періоді ембріонального розвитку, коли зріст є найбільшим, організм найбільше і постарів, бо за цей час швидкість його зросту зменшилася майже на 100%. Таким чином, старіння починається від першого моменту життя організму, тобто від моменту запліднення, отже старіння є життя» [8, с. 126]. Виходячи з тогочасних даних, він наголошує на ролі фізико-хімічних процесів у механізмах старіння, привертає увагу до ролі холестерину і ліпідів у процесі старіння.

Питання євгеніки у своїх дослідженнях розглядав Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський (1857–1947) – видатний український вчений-гігієніст, епідеміолог, державний і громадський діяч, який пройшов шлях від земського лікаря до

академіка УАН – ВУАН – АН УРСР. Проводячи санітарно-статистичні дослідження, О. В. Корчаком-Чепурківським вперше в історії України було оприлюднено зведені дані офіційної дореволюційної статистики за весь час її існування. Результати досліджень були опубліковані в таких працях: монографії «Демографія України», «Людність України», «Шлюбність людності на Україні», «Матеріали щодо природного руху людності України. 1867–1914 рр.» та «Матеріали по санітарній статистиці України. 1877–1914 рр. [3, с. 338; 20].

У демографічному збірнику Інституту демографії та санітарної статистики публікуються роботи О. В. Корчака-Чепурківського, що аналізують смертність населення України за часів радянської влади 20–30-х рр. ХХ ст. Робота «Місто і село у смертності Наддніпрянської України» на той час мала досить сміливий націоналістичний характер. Автор нарікав на тому, що йому, як «дослідникові-українцеві», не вдалося зробити повне дослідження, яке б висвітлювало життя всього українського народу, оскільки український народ тривалий час не жив у межах однієї держави, навіть за радянської влади. У питаннях смертності автор дійшов висновку, що встановити різницю життєздатності організму міського та сільського мешканця занадто важко через те, що міське населення не являє якусь біологічну окрему расу. О. В. Корчак-Чепурківський звернув увагу на проблему смертності, вивченням якої повинна зайнятися молода на той час наука – біологічна соціологія, або расова гігієна та її прикладна галузь – евгеніка, завданням якої є пошук шляхів поліпшення генофонду населення [4].

У своїх працях О. В. Корчак-Чепурківський всіляко намагався показати причини смертності дітей в СРСР. У публікації «Природний рух населення України до другої п'ятирічки», опублікованій у 1927 р., він нарікав на те, що не зміг достеменно цього зробити, оскільки в країні на той час не реєстрували смертність дітей першого року життя. На основі його досліджень був зроблений сміливий висновок про наближення Радянської України за рівнем смертності дітей і підлітків до малорозвинених країн світу [5].

У 1930 р. була опублікована праця О. В. Корчака-Чепурківського «Проблема розмноження населення в умовах соціалістичної зміни побуту», а також за його ініціативи – монографія Ю. О. Корчака-Чепурківського «Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923–1929 рр.» [6, с. 231; 20]. У цій праці вперше було подано детальний аналіз смертності населення Києва, Харкова, Одеси та Дніпропетровська. Названі наукові роботи правдиво висвітлювали демографічні наслідки голоду 1921–1922 рр. в Україні.

Питання евгеніки знайшли відображення в низці публікацій вченого-гігієніста Володимира Яковича Підгаєцького (1889–1937). Із 1921 року він керував Науково-дослідним Інститутом фізичної культури ВУАН. Особливу увагу В. Я. Підгаєцький приділяє новій на той час галузі наукових знань – евгеніці та медичній генетиці. Спираючись на деякі ідеї Ф. Гальтона та на досягнення вчених інших галузей знань (санітарної гігієни, демографічної статистики, біохімії, фізіології), професор В. Я. Підгаєцький розпочав на основі зібраних даних теоретично обґрунтовувати окремі аспекти евгеніки та медичної генетики. Його ідеалом, як свідчать наукові праці цього періоду, була фізично здорова людина, захищена від шкідливих впливів урбанізованої цивілізації: одноманітної механічної праці, забрудненого довкілля, надмірного шуму, алкоголізму тощо. Така людина, на думку В. Я. Підгаєцького, повинна бути гармонійно розвинутою як у фізичному, так і інтелектуальному плані. Однак слід зауважити, що у працях професора В. Я. Підгаєцького, присвячених евгенічній проблематиці, відчувається помітний вплив ідей Ф. Гальтона. Вони мають бути детально проаналізовані і належним чином оцінені українськими вченими-генетиками [10, с. 108].

Враховуючи значення генетичного фактору у процесі відтворення здоров'я сучасної людини, спробуємо проаналізувати окремі праці В. Я. Підгаєцького. У статті «Роль і сучасні завдання фізичної культури», надрукованій у «Київському медичному

журналі» (1922, № 6) Володимир Підгаєцький, характеризуючи стан розвитку сучасного суспільства (вузький розподіл праці, урбанізація міст, забрудненість довкілля, зниження якості їжі тощо), підкреслює, що ці цивілізаційні процеси деформуюче впливають «на усі боки життя людини», руйнують «гармонійність у розвитку і роботі її тіла», виснажують «її нервово-психічну систему», змінюють поведінку людини як члена суспільства, тому вона «не може зберегти ознак, що набула від предків» і є менш стійкою біологічною істотою [14, с. 16]. Надзвичайно негативний вплив на популяційні процеси справляють війни, революції, голод. «Війна, – пише вчений, – знищила більш активні, моральні, інтелектуально сильніші екземпляри і залишила менш цінні, на війні гинули більше герої, ніж боягузи і злодії, що ховались по обозах, більш гинуло і освічених, ніж неосвічених...» [14, с. 19]. Ці причини, відзначає вчений, призвели до суттєвого погіршення якісного стану населення. У шести таблицях, вміщених у статті, показана динаміка смертності та народжуваності серед населення України, Росії, інших європейських країн довоєнного та післявоєнного часу. На підставі цих статистичних даних автор статті висловлює думку про те, що ті покоління, які вже народилися від батьків післяреволюційного часу і вижили «лише завдяки умовам культурного існування», а не природного відбору, або від тих, кого не брали до війська з причин фізичної нерозвиненості, є менш цінними у біологічному розумінні. Вони гірше розвинені фізично та мають низьку загальну працездатність. Це люди «доби і типу занепаду», з великою кількістю «хроніків та калік», надмірним поширенням різних хвороб.

Виділивши основні ознаки погіршення якісного складу населення, у статті наголошується на тому, що «ближчі покоління наших предків будуть менш витривалими фізично, більш кволими психічно ніж попередні».

Щоб змінити демографічну ситуацію на краще, в основі еugenічної політики, на думку вченого, має лежати «підкування про фізичний розвиток, виховання фізичних здібностей, виправлення помилок у розвитку» молодого покоління. З цього приводу В. Я. Підгаєцький зазначає: «Тільки невсипущою працею по догляду та плеканню фізичного розвитку молодих знесилених поколінь, тільки шляхом настирливого розвитку тих малопомітних ознак, у першу чергу щодо фізичної будови, яку сучасні діти одібрали у спадок від своїх менш розумних в біологічному відношенні батьків, тільки при умові безперервної активної роботи по виправленню усіх хибних відмін у розвитку можна сподіватися на те, що наша молодь, ближчі наступні покоління з меншою неприємністю для себе, з більшою користю для суспільства та виду розвиватимуться і житимуть» [13, с. 19].

Із метою оздоровлення післяреволюційного покоління українців у статті пропонується здійснити низку першочергових заходів, в основі яких мають лежати такі чинники: 1) раціональне харчування людини; 2) створення належних гігієнічних умов вдома, в школі та установах фізичної культури; 3) підготовка потрібної кількості кваліфікованих педагогів-фахівців фізичної культури та лікарів – науково-практичних контролерів і керівників; 4) розробка науково обґрунтованих програм з фізичної культури з урахуванням вікових особливостей, побутових та економічних умови життя. Відповідно до цього методичну роботу з фізичної культури слід проводити у трьох головних напрямках: а) психологічна підготовка мас до сприйняття ідей фізичної культури; б) наукова робота з дослідження окремих чинників фізичної культури, вивчення її сучасних проблем та наукове опрацювання системи фізичної культури у відповідності з місцевими умовами; в) реальне забезпечення закладів фізичної культури належним персоналом та у формі загальних санітарно-гігієнічних заходів, покликаних підвищити стан матеріального і санітарного добробуту [10, с. 112]. У статті вміщена розроблена професором В. Я. Підгаєцьким схема щоденних заходів з фізичної культури в широких народних масах. Ця схема була покладена в основу книги «Фізична культура. Вправне володіння тілом» (Київ, 1923) [15].

Наукове опрацювання В. Я. Підгаєцьким евгенічної проблематики у поєднанні із системним підходом щодо фізичного виховання післяреволюційного покоління молоді стало одним із вагомих чинників, який сприяв масовому розвитку фізкультури і спорту в Радянській Україні.

Питанням евгеніки В. Я. Підгаєцький присвятив такі праці: «Расово-гігієнічна та соціальна роль фізичної культури», «Спадковість та евгеніка». Остання була надрукована як додаток до журналу «Шлях освіти» (1923) і в 1924 р. видана окремою книгою у Харкові під назвою «Євгеніка, або наука про поліпшення майбутніх поколінь». У цій праці професор В. Я. Підгаєцький, спираючись на відкриті чеським ученим-природознавцем Г. Менделем (1865) закономірності передавання спадкових ознак та ідеї Ф. Гальтона про можливість поліпшення успадкованих ознак предків, розкриває глибинну сутність учень всесвітньо відомих дослідників, показує якого розмаху набули евгенічні знання у світі. Автор акцентує увагу на тому, що в Англії, Франції, США, інших цивілізованих країнах вчені ведуть активну роботу у справі боротьби зі спадковими хворобами. Тому, зауважує В. Я. Підгаєцький, і в Україні назрів час «підклубатися поліпшенням природжених ознак у майбутніх поколінь» [14, с. 21]. На запитання, чи можливо це здійснити практично, вчений-гігієніст дає наступну відповідь: «Коли людині пощастило поліпшити природжені ознаки у тварин, то нема підстав гадати, що їй це не пощастить і відносно себе. Тільки треба знати, що саме в цьому відношенні треба робити. Євгеніка дає на це відповідь» [14, с. 21].

У заключній частині брошури В. Я. Підгаєцький пропонував організувати в Україні осередки наукової роботи з проблем евгеніки – інститути, лабораторії, товариства і т. п. Ці заклади мають здійснювати:

1. У галузі науки: вивчити питання спадковості шляхом анкетування, огляду, експедицій, а також проводити лабораторні дослідження.
2. У сфері практичної роботи: популяризувати серед широких мас знання про закони спадковості людини, про завдання евгеніки шляхом організації читання лекцій, видання книг, листівок; надання консультативної допомоги, особливо тим, хто цікавиться своєю спадковістю або хоче брати шлюб тощо.

За свідченням автора, цю роботу в Києві розпочала секція евгеніки Інституту фізичної культури ВУАН у складі професора В. Я. Підгаєцького та доктора М. С. Сисилета з 1921 р. До 1923 р. завершився перший, підготовчий і популяризаційний період діяльності секції евгеніки і вона приступила до збирання анкетного матеріалу про спадковість серед мешканців Києва і серед сільського населення регіонів України та до розробки в лабораторних умовах літературних й історичних матеріалів про спадковість, з інструкцією щодо її заповнення. Секція розміщувалась на вулиці Кудрявській, 10 (кімната № 5), де завідувач секції професор В. Я. Підгаєцький щоденно з 16-ої до 17-ої години консультував відвідувачів [14, с. 23].

При ВУАН було створено також Українське евгенічне товариство. Широке кола громадськості з розумінням і зацікавленістю ставились до роботи секції та результатів її діяльності.

Таким чином, підняті професором В. Я. Підгаєцьким питання евгеніки і спадковості в 1920-х рр. є сьогодні актуальними при розробці програм планування сім'ї, репродуктивного здоров'я, медико-генетичного консультування, спрямованих на процес відтворення здоров'я та забезпечення повноцінного генетичного фонду нації, суспільства.

Євгенічні думки і погляди у своїх дослідженнях висловлював український лікар-гігієніст Сергій Аркадійович Томілін (1877–1952). Він був одним із ініціаторів створення журналу «Профілактична медицина», який став справжньою трибуною соціальної гігієни не лише в Україні, а й у всьому Радянському Союзі. На сторінках видання публікувалися

статті С. А. Томіліна, присвячені різним напрямкам його діяльності – соціальній гігієні, євгеніці, демографії, організації охорони здоров'я [24, с. 157].

Проблеми спадковості С. А. Томілін розглядав у руслі соціальної гігієни. Основне завдання соціальної гігієни він убачав у тому, щоб встановити, як відбивається роль людини у виробничих процесах на її регенеративних властивостях, яку біологічну спадщину людина залишає наступному поколінню разом із переданими їй матеріальними цінностями [17, с. 195]. Із цього приводу він писав: «Соціальна гігієна будить у масах і в окремих особистостях «волю до здоров'я», викликає й розвиває нові форми свідомості, почуття гігієнічної відповідальності перед колективом і перед прийдешнім поколінням». Цьому повинні сприяти лікарі як «організатори здорового життя» [21, с. 40].

У своїх працях професор С. А. Томілін обґрунтовує необхідність розвитку профілактичного напрямку медицини та розглядає завдання профілактики під кутом зору її впливу на умови життя кожної окремої людини та всього колективу: «Профілактика є соціальною дисципліною, що вивчає, в які умови має бути поставлене життя колективу і окремих його членів, щоб забезпечити їм по можливості довге збереження здоров'я і відстрочити смерть» [23, с. 18–19].

Навіть перелік назв основних праць С. А. Томіліна свідчить про соціально-медичну спрямованість його діяльності і широке коло наукових інтересів: «Біологічні елементи в соціальній гігієні» (1922), «Соціальна патологія і клінічна медицина (порівняльна характеристика)» (1922), «Ідея соціалістичного обґрунтування санітарної ідеології: Культурно-соціальні основи профілактики» (1923), «Нариси з сільської гігієни» (1923), «Основні питання соціальної гігієни» (1924), «Проблеми спадковості у світлі соціальної гігієни» (1925), «Соціальна гігієна і місце її в системі медичних знань» (1925), «Соціально-гігієнічна оцінка проблем народжуваності» (1925), «Спроба санітарного опису України» (1928), «Економіка населення – її соціально-гігієнічне і народногосподарське значення» (1929) [7, с. 328; 9, с. 118].

Сформульовані професором С. А. Томіліним принципи щодо організації і проведення профілактичної роботи є актуальними і сьогодні. Насамперед це стосується профілактики соціально значущих хвороб. Поставлені великим ученим ще більше 80 років тому питання про необхідність проведення соціально-медичної профілактики, пропаганди здорового способу життя є нагальною потребою сьогодення. Ці питання особливо значимі у збереженні та зміцненні репродуктивного здоров'я молоді, забезпеченні їх якісних спадкових ознак.

Таким чином, у 20–30-і рр. ХХ ст. в Україні внаслідок таких суспільних катаклізмів як голод, незадовільні умови життя та праці, поширення епідемій, соціальних хвороб виникла загроза для фізичного та психічного здоров'я населення. Для покращення генофонду нації вчені-гігієністи зверталися до євгенічних ідей, які зазнавали розробки та впровадження з метою поліпшення якості здоров'я, профілактики захворювання та збереження репродуктивних можливостей людини. Їх рекомендації є вагомими в сучасних умовах соціально-політичної та демографічної кризи в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ганіткевич Я. В. Борис Матюшенко – український вчений-гігієніст і суспільно-політичний діяч (До 120-річчя від дня народження) // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. 2003. № 3. С. 78–82.
2. Ганіткевич Я. В. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їх наукові школи. Біографічні нариси та бібліографія. Львів: В-во НТШ, 2002. С. 67–76.
3. Історія Академії Наук України. 1924–1928: док. і матеріали / упоряд. : В. А. Кучмаренко та ін. Київ, 1998. 762 с.
4. Корчак-Чепурківський О. В. Місто і село у смертності Наддніпрянської України. Київ, 1926. 230 с.

5. Корчак-Чепурківський О. В. Природний рух населення України до другої п'ятирічки. Київ, 1927. 140 с.
6. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття): монографія. Корсунь-Шевченківський, 2011. 726 с.
7. Коцур Н. І. Внесок учених гігієністів в розвиток соціальної гігієни в Україні (кінець XIX – початок XX століття) // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 19. С. 322–332.
8. Коцур Н. І. Матюшенко Борис Іванович (1883–1944) – вчений-гігієніст і суспільно-політичний діяч // Постаті Київщини. Київ: Міленіум, 2008. Вип. 2. С. 120–127.
9. Коцур Н. І. Профілактична медицина в науковій спадщині вченого-гігієніста С. А. Томіліна // Історичні записки : зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. Луганськ, 2006. Вип. 9. С. 112–121.
10. Кундієв Ю. І., Яворовський О. П., Трахтенберг І. М., Сахарчук І. М. Володимир Підгаєцький : повернення із забуття. 1889–1937. Житомир : Полісся, 2008. 324 с.
11. Миздренко О. М. Про деякі аспекти евгеніки та медичної генетики у науковому доробку професора В. Я. Підгаєцького (20-ті рр. XX ст.) // Соціум. Наука. Культура: матеріали сьомої всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 22–24 січ. 2011. Київ, 2011. С. 29–31.
12. Нековаль В. Т. Передмова // Думки, ідеї професора С. А. Томіліна та їх втілення у XXI столітті за напрямом : 2006 рік історія медицини : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В. П. Неділько. Київ, 2006. С. 5.
13. Підгаєцький В. Я. Роль і сучасні завдання фізичної культури // Киевский мед. журн. / Киевские науч. мед. о-ва. 1922. № 6. С. 15–22.
14. Підгаєцький В. Я. Спадковість та евгеніка // Додаток до журн. «Шлях освіти». 1923. № 11–12. С. 1–23.
15. Підгаєцький В. Я. Фізична культура. Вправне володіння тілом. Київ : Друкарня Військ.-ред. ради Київської військ. округи, 1923. 48 с.
16. Підсумки шефства ВУАН над Сталінщиною // Вісті ВУАН. 1930. № 6. С. 35.
17. Романець О. В. Євгенічні погляди С. А. Томіліна в контексті розвитку соціальної гігієни в Україні (20-ті рр. XX ст.) // Історія української науки на межі тисячоліть. Київ, 2009. Вип. 40. С. 195–205.
18. Романець О. В. Становлення медичної генетики в Україні в 30-х роках XX ст. // Наука та наукознавство. 2008. № 3. С. 90–106.
19. Романець О. В. Євгеніка в 20-х роках XX ст. // Наука та наукознавство. 2010. № 3. С. 69–82.
20. Товкун Л. П. Академік О. В. Корчак-Чепурківський : наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр. : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки». Переяслав-Хмельницький, 2010. 266 с.
21. Томилин С. А. Биологические элементы в социальной гигиене // Профилактическая медицина. 1922. № 2–3. С. 39–47.
22. Томилин С. А. Проблема наследственности в свете социальной гигиены // Профилактическая медицина. 1925. № 12. С. 50–56.
23. Томилин С. А. Социально-медицинская профилактика : теоретическое обоснование и практическая постановка. Харьков : Госмедиздат, УССР, 1931. 208 с.
24. Ціборовський О. М. На варті здоров'я : історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні : монографія. Київ : Факт, 2010. 430 с.

REFERENCES

1. Hanitkevych Ya. V. Borys Matyushenko – ukrayinsky vchenyy-hihiyenist i suspilno-politychnyy diyach (Do 120-richchya vid dnya narodzhennya) // Visnyk sotsialnoyi hihiyeny ta orhanizatsiyi okhorony zdorovya Ukrayiny. 2003. № 3. S. 78–82.
2. Hanitkevych Ya. V. Ukrayinski likari-vcheni pershoi polovyny XX stolittya ta yikh naukovi shkoly. Biohrafichni narysy ta bibliohrafiya. Lviv: V-vo NTSh, 2002. S. 67–76.
3. Istoriya Akademiyyi Nauk Ukrayiny. 1924–1928: dok. i materialy / uporyad. : V. A. Kuchmarenko ta in. Kyuyiv, 1998. 762 s.

4. Korchak-Chepurkivskyy O. V. Misto i selo u smertnosti Naddnipryanskoyi Ukrayiny. Kyiv, 1926. 230 s.
5. Korchak-Chepurkivskyy O. V. Pryrodnyy rukh naseleण्या Ukrayiny do druhoyi pyatyrychky. Kyiv, 1927. 140 s.
6. Kotsur N. I. Stanovlennya i rozvytok hihiyenichnoyi nauky v Ukrayini: shlyakh kriz epokhy i sotsialni potryasinnya (druha polovyna XIX – 20-i rr. XX stolittya): monohrafiya. Korsun-Shevchenkivskyy, 2011. 726 s.
7. Kotsur N. I. Vnesok uchenykh hihiyenistiv v rozvytok sotsialnoyi hihiyeny v Ukrayini (kinets XIX – pochatok XX stolittya) // Nauk. zap. z ukr. istoriyi : zb. nauk. prats DVNZ «Pereyaslav-Khmelnitsky DPU imeni Hryhoriya Skovorody». Pereyaslav-Khmelnitsky, 2007. Vyp. 19. S. 322–332.
8. Kotsur N. I. Matyushenko Borys Ivanovych (1883–1944) – vchenyy-hihiyenist i suspilno-politychnyy diyach // Postati Kyivshchyny. Kyiv: Milenium, 2008. Vyp. 2. S. 120–127.
9. Kotsur N. I. Profilaktychna medytsyna v naukoviy spadshchyni vchenoho-hihiyenista S. A. Tomilina // Istorychni zapysky : zb. nauk. prats Skhidnoukr. nats. un-tu im. V. Dalya. Luhansk, 2006. Vyp. 9. S. 112–121.
10. Kundiyev Yu. I., Yavorovskyy O. P., Trakhtenberh I. M., Sakharchuk I. M. Volodymyr Pidhayetskyy : povnennya iz zabuttya. 1889–1937. Zhytomyr : Polissya, 2008. 324 s.
11. Myzdrenko O. M. Pro deyaki aspekty yevheniky ta medychnoyi henetyky u naukovomu dorobku profesora V. Ya. Pidhayetskoho (20-ti rr. XX st.) // Sotsium. Nauka. Kultura: materialy somoyi vseukr. nauk.-prakt. internet-konf., 22–24 sich. 2011. Kyiv, 2011. S. 29–31.
12. Nekoval V. T. Peredmova // Dumky, ideyi profesora S. A. Tomilina ta yikh vtillennya u XXI stolitti za napryamom : 2006 rik istoriya medytsyny : materialy tretoho konkursu na krashchu robotu / za red. V. P. Nedilko. Kyiv, 2006. S. 5.
13. Pidhayetskyy V. Ya. Rol i suchasni zavdannya fizychnoyi kultury // Kyeveskyy med. zhurn. / Kyeveskye nauch. med. o-va. 1922. № 6. S. 15–22.
14. Pidhayetskyy V. Ya. Spadkovist ta yevhenika // Dodatok do zhurn. «Shlyakh osvity». 1923. № 11–12. S. 1–23.
15. Pidhayetskyy V. Ya. Fizychna kultura. Vpravne volodinnya tilom. Kyiv : Drukarnya Viysk.-red. rady Kyivskoyi viysk. okruhy, 1923. 48 s.
16. Pidsumky shefstva VUAN nad Stalinschynoyu // Visti VUAN. 1930. № 6. S. 35.
17. Romanets O. V. Yevhenichni pohlyady S. A. Tomilina v konteksti rozvytku sotsialnoyi hihiyeny v Ukrayini (20-ti rr. XX st.) // Istoriya ukrayinskoyi nauky na mezhi tysyacholit. Kyiv, 2009. Vyp. 40. S. 195–205.
18. Romanets O. V. Stanovlennya medychnoyi henetyky v Ukrayini v 30-kh rokakh XX st. // Nauka ta naukoznavstvo. 2008. № 3. S. 90–106.
19. Romanets O. V. Yevhenika v 20-kh rokakh XX st. // Nauka ta naukoznavstvo. 2010. № 3. S. 69–82.
20. Tovkun L. P. Akademik O. V. Korchak-Chepurkivskyy : naukova, orhanizatsiyna robota ta pedahohichna diyalnist u 1883–1947 rr. : dys. na zdob. nauk. stupenya kand. ist. nauk : spets. 07.00.07 «Istoriya nauky i tekhniky». Pereyaslav-Khmelnitsky, 2010. 266 s.
21. Tomilin S. A. Biologicheskie elementy v sotsialnoy gigiyeni // Profilakticheskaya meditsina. 1922. № 2–3. S. 39–47.
22. Tomilin S. A. Problema nasledstvennosti v svete sotsialnoy gigiyeny // Profilakticheskaya meditsina. 1925. № 12. S. 50–56.
23. Tomilin S. A. Sotsialno-meditsinskaya profilaktika : teoreticheskoe obosnovanie i prakticheskaya postanovka. Kharkov: Gosmedizdat, USSR, 1931. 208 s.
24. Tsiborovskyy O. M. Na varti zdorovya : istoriya stanovlennya sotsialnoyi medytsyny i okhorony hromadskoho zdorovya v Ukrayini : monohrafiya. Kyiv : Fakt, 2010. 430 s.

Kotsur N. Scientific Research of Eugenics by Ukrainian Scientists and Hygienists (20s–30s of XX century).

This article deals with the eugenic theories, the ideas by Ukrainian scientists-hygienists in 20s–30s of XX century, and their importance in the process of maintaining the health and restoring people's gene pool.

We have defined that the eugenic research was founded by the British biologist F. Halton (1822–1911), who named this branch of science as eugenics, meaning to improve the genetic code of future generations.

We have also analyzed the scholarly articles devoted to eugenics by such scientists-hygienists as B. I. Matiushenko, O. V. Korchak-Chepurivskyi, V. Y. Pidhaietskyi, and S. A. Tomilina.

In scholarly articles by B. I. Matiushenko, eugenics is conceived as a science about the inherited characteristics of a human organism. The researcher has revealed the influence of epidemics, starvations, wars, and social issues on the human health and deterioration of the inherited characteristics of the future generations. B. I. Matiushenko has published the articles concerning the eugenic uses for people who are about to get married, have sexual life or have the issues with sterility, etc.

O. V. Korchak-Chepurivskyi has mentioned in his articles that the issue of the death rate should be researched by biological sociology, racial hygiene or its branch – eugenics, the task of which is to find the ways of gene pool restoring.

Eugenics has been highlighted in the numerous articles by V. Y. Pidhaietskyi, who has theoretically elaborated certain aspects of eugenics and medical genetics. The ideal person, according to the researcher, is physically developed and healthy human being protected from the detrimental effects of the urbanized civilization. This person should find the perfect balance between physical and intellectual development.

In Ukraine the eugenic ideas have been elaborated by the scientist-hygienist S. A. Tomilin. He has researched this issue in terms of social hygiene. In his scholarly works, he has revealed the influence of social elements on the health, reproductive functions of people, and their biological inheritance to the next generation.

Key words: eugenics, genetics, F. Halton, B. I. Matiushenko, O. V. Korchak-Chepurivskyi, V. Y. Pidhaietskyi, S. A. Tomilin.

Одержано 2.10.2017.

УДК 613.2:061.1(477.74-25) «193»

Лідія Товкун
(Переяслав-Хмельницький)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ДОСЯГНЕННЯ ОДЕСЬКОГО ІНСТИТУТУ ХАРЧУВАННЯ В ГАЛУЗІ ГІГІЄНИ ХАРЧУВАННЯ НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.

Метою статті є висвітлення науково-практичних досягнень Одеського інституту харчування у галузі гігієни харчування в Україні на початку 30-х рр. ХХ ст.

Методологія дослідження ґрунтується на сукупності принципів об'єктивності, історизму та системного аналізу фактів і подій.

У результаті дослідження встановлено, що створений у 1929 р. Одеський інститут харчування завдяки своїй діяльності розвинувся у потужну авторитетну науково-дослідну організацію, котра мала всеосяжне значення у 30-х рр. ХХ ст. У результаті його діяльності опрацьовано досконалі, з гігієнічного огляду, методи кулінарного оброблення харчової сировини, методи лабораторного аналізу, віднайдено нові вітаміносії. Вивчено й ефективно запроваджено схеми лікувального харчування без відриву робітників від виробництва, опрацьовано й використано на практиці певні дієтичні продукти харчування та ін. Також інститут збагатив асортимент харчової сировини громадського харчування країни на нові продукти, віднайшов нові джерела додаткового постачання продуктів громадського харчування і досяг здешевлення собівартості продукції громадського харчування шляхом раціоналізаторських пропозицій і винаходів.

Ключові слова: гігієна харчування, Одеський інститут харчування, гігієнізація громадського харчування і харчової промисловості, дієтичні продукти харчування, схеми лікувального харчування.

Проблема харчування населення завжди була однією із першорядних питань гігієни. Проте особливо важливою вона стала в Україні в роки відбудови після визвольних змагань і голоду 1921–1922 рр. і 1932–33 рр., внаслідок недостатності харчових продуктів. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. бурхлива розбудова в Україні сприяла збільшенню підприємств громадського харчування і харчової промисловості. У зв'язку з цим виникала низка складних питань щодо підвищення якості громадського